

NANSZÁKNÉ DR. CSERFALVI ILONA
Debrecen

Hatvani István, a magyar Faust

A tizennyolcadik századi haladó magyar tudományosság és kollégiumi nevelésügy egyik legkimagaslóbb tanáregyénisége Hatvani István, aki debreceni polihisztoriként nemcsak hazai viszonylatban, hanem kiterjedt európai körökben is ismertté tette nevét. Alig van tudománytörténet, amely ne tartaná nyilván munkásságát: a kémia történetétől kezdve a matematika történetén keresztül egészen a pedagógia történetéig, hogy csak azokat a diszciplínákat soroljuk fel, amelyek a leggyakrabban emlegetik a nevét. De olyan ágazati tudománytörténetek, mint a csillagászat, a filozófia és a nyelvtudomány története ugyancsak előkelő helyet biztosítanak számára. Miként kollégiumi iskolakultúránk néhány más polihisztorának, például Bél Mátyásnak, Maróthi Györgynek, Bolyai Jánosnak, Brassai Sámuelnak, Könyv Sándornak és másoknak, úgy neki is sikerült tanítványai körében megalkotnia a maga tudományos iskoláját.

Gyermek- és ifjúkori tanulmányait igényes apjának jóvoltából a rimaszombati iskolában, a sárospataki kollégium jóhírű partikulájában kezdte. Ezt az iskolát azonban későbbi életrajzi feljegyzéseiben két szempontból is elmarasztalja. Egyrészt az unalmas „memorizálást” bírálja, másrészt a fegyelmzés „kínzókamra” jellegét ítéli el. Rimaszombat után előbb a lomnici, majd a kecskeméti iskolában folytatja tanulmányait.

Főiskolai tanulmányait nehéz anyagi körülményei miatt csak néhány évi kihagyás után, 1841-ben folytatja a debreceni kollégiumban. Itt Maróthy György előadásaiért és Szilágyi Sámuel költészetéért lelkesedik. Debreceni diáksága idejéből még két jellemző mozzanatot ragadunk ki. Mindkettő figyelemre méltó megnyilatkozása az ifjú Hatvaninak: 1. Rövid idő alatt a kollégium legkiválóbb akadémistája, és így megnyeri professzorainak rokonszenvét és tanítványokat kap, akik között ott van Domokos Lajos is, a későbbi felvilágosult filozófus főbíró. 2. Ugyancsak debreceni diáksága idején írták ki a hírhedt pályázati felhívást, hogy „mi okozza az álmoságot, amely a hívőket a templomban elfogja?”. Az ifjú Hatvani pályázik, és dolgozatának kritikai szelleme mindenkinek tetszik, csak a papi műértők találták csipősnek.

Kollégiumi tanulmányait befejezve 1746-ban külföldi egyetemre megy. Bázalban tanul hosszabb ideig, ahol természettudományi és orvosi tanulmányokat folytat.

Háromévi sikeres egyetemi tanulmányok után, külföldi meghívásokat elhárítva, a debreceni kollégium felkérését fogadja el 1749-ben. Meg van győződve arról, hogy neki itthon a helye, mert a hazai tudományosságot és oktatásügyet nem lehet a külső országokban igazán szolgálni. Székfoglaló beszédében, melyet „A matematika hasznáról a többi tudományokban” címmel tart, már érett, kiforrott gondolkodásról, széles körű tudásról és tapasztalásról tanúskodik.

A debreceni kollégiumban kifejtett tanári működése szervesen kapcsolódik székfoglalójában körvonalazott tudományos koncepciójához. Az akkori filozófiai katedra stúdiumainak keretében Hatvani előadásai a legszélesebb körű diszciplínákat ölelik fel. Csak a fontosabbak, amelyeket előadott: filozófia, kémia, fizika, matematika, élettan, földrajz, botanika, csillagászat, természetjog. Ezeket a tárgyakat megkülönböztetett gondnal és szeretettel tanította. Előadásait mindig zsúfolásig megtöltött tantermekben

tartotta meg, ahol a hallgatóság nem passzív szemlélője, hanem cselekvő részese volt az óráknak. Jó pedagógiai érzéke és kitűnő előadói felkészültsége révén hallgatóságát a legelvontabb elméleti kérdések tárgyalásába is be tudta vonni. A legérdekesebbek mégis bemutatásai és kísérletei voltak, amelyeket rendkívül szemléletesen tudott tenni.

Tanári tevékenységében különleges hely illeti meg filozófiai előadásait, melyek természettudományi munkásságának sajátos színt adnak. Kollégiumi filozófus kortársaival szemben, természetelvű világszemléletéhez híven, nem a kinyilatkoztatások és a hittételek igazolására vállalkozik, hanem mindenekelőtt az embert mint filozófiai és pszichikai lényt teszi a filozófiai megismerés tárgyává. Tanításainak rendszerét ugyan filozófiai vizsgálódásaiban is áthatja a descartes-i racionalizmus, de motiválja már ezt a korai felvilágosodás eszmeköre is. Tanulmányai mondanivalójának elemzése közben, bizonyos vonatkozásban, a racionalizmus mellett felismerhető nála a szenzualisták hatása is. Az emberi megismerésnek ugyanis szerinte az ész mellett az érzék is forrása. A megismerés folyamatában azonban a rációnak tulajdonít nagyobb szerepet. Viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy az öregedő Hatvani, Heineccius eklekticizmusának hatására, a megismerés forrásául a hitet is egyre inkább előtérbe állítja.

Ennek ellenére a tudományos irodalmi munkáiban maradandó értékeket hagyott hátra az utókorra örökül a fizika és a csillagászat terén. Szakirodalmának előmozdítása érdekében élénk levelezést folytat, és széles körű európai kapcsolatokat teremt. Publicisztikai tevékenységével, tudományos eredményeit igyekezett közkinccsé tenni. Nem rajta múltott, hogy eredményeinek jelentős részére csak az utókor, és az is a legutóbbi időkben figyelt fel.

Hatvani István egyik legnagyobb érdeme, hogy a természettudományos képzettségű és felvilágosult gondolkodású tanítványok egész sora került ki a keze alól, akik a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik század elején nagy szolgálatokat tettek a haladó magyar művelődésnek. Közülük többen, mesterüket felülmúlva, országos jelentőségre emelkedtek. Így például: Tessedik Sámuel, Sárvári Pál, Veszprémi István, Pálóczi Horváth Ádám, Jenei György. Továbbá elemzését lehetne adni e sokoldalú tanáregyéniség kollégiumon kívüli munkásságának, a város és az ország közművelődése terén kifejtett konkrét tevékenységének is. Úgy véljük, hogy talán a fentiekben is sikerült érzékeltetni, hogy a tizennyolcadik századnak ez az érdekes polihisztorja nem véletlenül kapta az utókortól a „magyar Faust” elnevezést.

